

==== Cseh Gergő Bendegúz =====

/// **Auf Wiedersehen, BStU!**

Egy legendás intézmény hagyatéka

2021. június 17-én jelenlegi formájában megszűnik az 1990 utáni közép-európai rendszerváltások ikonikus intézménye, az *Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatala*,¹ a világszerte – így Magyarországon is – sok szempontból viszonyítási vagy legalábbis hivatkozási ponttá vált „Stasi-levéltár,” a BStU. Az időpont korántsem véletlen: a német döntéshozók az 1953. június 17-én kitört és még aznap vérbe is fojtott kelet-berlini munkásfelkelés napját választották az átalakítás dátumául. Bár az intézmény és az általa betöltött funkció – mint azt alább bemutatjuk – korántsem halott, a BStU most mégis maga mögött hagy egy három évtizedes korszakot, melynek örökségét és hagyatékát nem tanulságok nélkül való számba venni.

== Közlevéltárak, közszolgálat és adatvédelem

A német állambiztonsági levéltár létrejötté fontos mérföldköve volt nemcsak az 1990-es évek közép-európai demokratizálási folyamatának, de a levéltár mint intézmény 19–20. századi metamorfózisának és szerepváltozásainak is.² A mai levéltári intézmények gyökere szinte az írásbeliség kezdetéig visszavezethető ugyan, az általuk őrzött információforrás azonban lényegében a 20. századig elsősorban a hatalomgyakorlás és az igazgatás *eszköze* volt, nem pedig közvagyon, megismerése *kiváltság* volt, és nem *jog*. Kétségtelen ugyan, hogy a levéltári anyag tudományos célú kutatása és felhasználása már a 19. század második felétől Magyarországon is lehetőséggé és gyakorlattá vált, mindez azonban egy szűk kutatói közösség „belügye” maradt, és nem vált az állampolgárok széles körűen igénybe vett alanyi jogává. A közlevéltárak és az egyéni szabadságjogok, illetve a demokratikus államműködés összefonódása a polgári anyakönyvezés bevezetéséhez köthető világszerte. Ettől az aktustól kezdve kapnak a közlevéltárak egyre szélesedő jellegű közszolgálati funkciókat az egyének nyil-

1 == Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, BStU.

2 == Lásd erre vonatkozóan: Boel–Canavaggio–González, 2021.

vántartásában és ehhez fűződő jogaik érvényesítésében is. A viharos 20. század azonban nem csak a levéltárak közszolgálati funkcióinak szélesedését és köztulajdoni jellegének áttörését hozta el. A második világháború során elkövetett népiirtások vagy az azt követő kitelepítések megszervezését a tömeges adatfeldolgozás és nyilvántartás korszerű technológiai eszközei – például a lyukkártyás elven működő adatárak³ – tették igazán hatékonyá. Ezeknek a tömeges adatfeldolgozási technológiáknak az elektronizálása azután a valaha volt legeredményesebb eszközt teremtette meg az állampolgárok adatainak kezelésére és feldolgozására, ami értelemszerűen növelte az adattömeggel való kezelői – akkor még jellemzően állami – visszaélés kockázatát is.⁴

A számítástechnika fejlődése az 1960-as évek végére érte el azt a szintet, amely az állami nyilvántartások elektronikus tárolását, keresését és szűrését lehetővé és igazán hatékonyá tette. (Magyarországon éppen az állambiztonság alkalmazta elsőként a tömeges gépi adatfeldolgozás és adattovábbítás technológiáját, nevezetesen az 1963-as amnesztia után megélenkülő, ezért is fokozottan ellenőrzendőnek tekintett idegenforgalom kontrollálására.)⁵ Az automatizált adatfeldolgozással párhuzamosan jelent meg Európa-szerte a különböző állami nyilvántartások összekapcsolásának az igénye is, az ezáltal generált társadalmi vita nyomán pedig az európai jogban megszületett az adatvédelmi törvények első generációja. A számítástechnika további térnyerése és a személyi számítógépek elterjedése, röviden az információs társadalom kiépülése mind sürgetőbb kényszerrel vetette fel az állam – és most már az üzleti szféra – „adatéhségének” korlátozását és a magánszféra mind hatékonyabb jogi védelmét. Távoli kitérőnek tűnhet mindez a BStU történetéről és jövőjéről szóló írás keretei között, de a világszerte számos hasonló archívum létrejöttének mintájául szolgáló Stasi-levéltár működésének kereteit alapvetően meghatározták a levéltári területen zajló, illetőleg az információs társadalom kiépülésével és a személyes adatok védelmének növekvő igényével együtt járó európai változások a 20. század második felében.

A 20. századi diktatúrák bukása és hagyatékuk felszámolása tovább bővítette és megkerülhetetlenné tette a közlevéltárak szerepét a demokratikus államrend ellenőrzése és az egyéni szabadságjogok garantálása terén. Hosszú a sora a példáknak: legjellemzőbb a német nemzetiszocializmus bukása és a terhes örökséggel való szembesülés a második világháború után, de a nyugat-európai diktatórikus rendszerek (Görögország, Portugália, Spanyolország) vagy a kambodzsai Vörös Khmer-rezsim 1970-es évekbeli bukása, több latin-amerikai katonai diktatúra vége az 1980-as évek-

3 = Herman Hollerith német származású amerikai statisztikus, feltaláló nevéhez fűződik a hatalmas adategyüttesek kezelését és felhasználását forradalmasító ún. lyukkártyás rendszer bevezetése. Hollerith az 1890-es amerikai népszámlálási adatok feldolgozása során alkalmazta először az egységes kódtábla szerint ki-lyukasztott kártyák feldolgozásán alapuló rendszert.

4 = Szőke, 2013: 108.

5 = Mágnesszalag-jelentés, 2017: 32.

ben, a közép-európai kommunista rendszerek vagy a dél-afrikai apartheid megdöntése az 1990-es évek elején mind beilleszthető ebbe a folyamatba.

A 20. században az elbukott diktatúrák szellemi és erkölcsi örökségének felszámolása az érintett országokban felvetette – és folyamatosan felveti – az elnyomó rendszerek jogsértéseit dokumentáló titkosszolgálati, belügyi archívumok sorsának, a bennük felhalmozott információtömeg kezelésének problémáját. A különböző diktatórikus politikai rezsimeket megdöntő/felváltó rendszerek Dél-Amerikától Németországig, Spanyolországtól Kambodzsáig ezeknek az iratoknak a kezelése során egyszerre – bár eltérő mértékben – érvényesítettek igazságtételi, emberjogi, emlékezetpolitikai, a társadalmi megbékélést szolgáló, rendszerfüggetlen biztonságpolitikai szempontokat. A közép-kelet-európai ún. szocialista rendszerek 1990-ben történt összeomlása után német példára szinte mindenütt létrejöttek olyan levéltári intézmények, melyek elsődleges célja az információs önrendelkezés elve alapján történő állampolgári adatszolgáltatás lett, ami mellett természetesen foglalkoznak a korszak tudományos feltárásával, bemutatásával és az áldozatok méltó emlékeztetének ápolásával is. Ezen intézmények alapításuktól fogva mindenütt kettős kihívással szembesültek: egyfelől a korszakot megélt állampolgárok (és leszármazottaik), valamint a kutatói társadalom a lehető legszélesebb körű nyilvánosságot és a szabad megismerés jogát kérték számon a jogalkotón és a jogalkalmazón, a levéltárakon. Másfelől viszont az információs önrendelkezés és a személyes adatvédelem újabb kori elvei az érintettek (akik így vagy úgy, a rendszer áldozatai voltak) méltóságának, ezzel együtt pedig személyes adatainak szigorú védelmét követelte meg.

Mint láttuk, a közép-európai ún. szocialista rendszerek bukása egybeesett az állami levéltárak közszolgálati szerepének kiteljesedésével, a demokratikus mechanizmusok és intézmények társadalmi kontrolljához szükséges levéltári információforrás felértékelődésével, illetőleg a magánélethez és a személyes adatok védelméhez fűződő jogok fokozódó európai védelmével. Mindez alapján határozta meg az egykori keletnémet állambiztonsági minisztérium (Das Ministerium für Staatssicherheit, MfS), vagyis az egykori Stasi iratainak sorsát és a kezelésére létrehozott intézmény feladatait.

= = Egy intézmény születése

A BStU mint intézmény létrejött szimbolikusan és dátumszerűen is kapcsolódik a politikai rendszerváltás folyamatához és a volt NDK tartományainak beolvadásához a Német Szövetségi Köztársaságba. A németországi rendszerváltás speciális körülményei – melynek során egy működő, demokratikus állam intézményrendszere átvehette a megszűnő állam funkcióit – meghatározó jelentőségű volt a diktatúra iratainak kezelése szempontjából is. Az 1990-ben létrejött közép-európai demokráciák ezen feltétel híján sokkal több nemzetbiztonsági, politikai és finanszírozási problémával szembesültek, ami alapvetően járult hozzá az ottani levéltári intézmények létrehozásának és az iratnyilvánosság megteremtésének elhúzódásához. A volt

NDK tartományainak csatlakozását 1990. október 3-án deklarálták, október 4-én pedig Joachim Gauck volt rostocki evangélikus lelképásztort kinevezték a Stasi-akták kezelésével megbízott szövetségi különbiztossá. A német újraegyesítés speciális körülményei, illetőleg az egykori német MfS különleges helyzete sok tekintetben indokolja, hogy a Közép-Európa-szerre hosszú évekig, helyenként évtizedekig tartó és állandósuló belpolitikai viták gócpontjává váló kérdést Németországban ilyen gyorsan és radikálisan, komoly politikai és társadalmi konszenzussal sikerült rendezni.⁶ Az intézmény saját maga is az 1989-es békés forradalmat tekinti a BStU fundamentumának, amikor úgymond az NDK bátor polgárai elfoglalták a Stasi épületeit, hogy megállítsák az iratanyag megsemmisítését.⁷ Bár az intézmény 1990 végén megkezdte működését, az iratok megismerését az 1991. december 29-én hatályba lépett, *Az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szerveinek iratairól* szóló törvény⁸ tette lehetővé. A jogszabály a világon először teremtette meg a lehetőséget arra, hogy egy titkosszolgálat iratanyagából az állampolgárok alanyi jogon megismerhessék a róluk gyűjtött adatokat.

Ezen a ponton kapcsolódik össze a korábban vázolt két folyamat: az állami levéltárak közszolgálati, az állami transzparenciát garantáló funkcióinak kiteljesedése egyfelől, illetve az állampolgárok információs önrendelkezési jogának biztosítása másfelől. Érdekes megemlíteni, hogy az információs önrendelkezési jog biztosítása olyan erősen hatott a német törvényhozókra, hogy a jogszabály eredeti verziójában még az a lehetőség is szerepelt, hogy az egykori áldozatok – egy bizonyos átmeneti időszak után – saját adataikat törölthették volna a levéltári iratokból. Az utókor nagy szerencséjére a törvény e passzusát 2002-ben még azelőtt módosították, hogy megkezdődhetett volna e páratlan értékű forrásegyüttes csonkolása. A saját adatok felett való rendelkezés terén ez a jogi megoldás alaposan megelőzte az „elfeledtetéshez való joggal” (right to be forgotten) kapcsolatos, 2010 körül kialakult diskurzust és az Európai Unió 2016-os általános adatvédelmi rendeletét (GDPR) is.

A Stasi-iratokra és a BStU-ra vonatkozó törvény négy pontban foglalja össze az intézmény alapvető céljait:

- annak biztosítása, hogy az egyének megismerhessék az állambiztonság róluk gyűjtött adatait;
- az egyén személyiségi jogainak védelme;
- az állambiztonság tevékenységének történeti, politikai és jogi feldolgozása, illetve annak biztosítása;

6 = = Sladhta, 2016: 387.

7 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/geschichte-des-stasi-unterlagen-archivs/> (utolsó letöltés: 2021. április 28.).

8 = = *Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, röviden Stasi-Unterlagen-Gesetz (StUG)*. <https://www.gesetze-im-internet.de/stug/> (utolsó letöltés: 2021. április 28.).

– adatok szolgáltatása az állami és nem állami szervek részére a törvényben meghatározott célok érdekében.

Mint az a fenti felsorolás alapján egyértelműen megállapítható, a jogalkotó kiemelt célja volt egyensúlyt teremteni az információs önrendelkezés garantálása, a múlt feltárása és a személyes adatok legszigorúbb védelme között. Ez a mindenkori titkosszolgálatok által gyűjtött információk – zsarolásra alkalmas magánéleti, szexuális, egészségügyi adatok – ismeretében különösen fontos célja volt a jogalkotónak, ami nyilvánvalóan önmagában is lehetetlenné tette az iratok úgynevezett „teljes nyilvánosságát”, melyre oly gyakran szerettek hivatkozni például a magyarországi gyakorlat kritikusai. A Stasi-iratokra vonatkozó törvény és a német joggyakorlat részletes bemutatása nem témája jelen írásunknak,⁹ azonban a németországi jogi környezet egy egyedi elemét mindenképpen szükséges kiemelni. A fenti felsorolásban utolsóként rögzített adatszolgáltatási kötelezettséget azért lényeges megemlíteni, mert a jogszabály 21. §-a részletesen is rögzíti azon állami és nem állami feladatköröket, melyek betöltése során az ellenőrző hatóság jogosult adatokat igényelni a Stasi-iratokból. Ez az adatszolgáltatás szolgálhatja egyrészt az érintett érdekében történő jog- vagy érdekérvényesítést, másrészt bizonyos állami (és nem állami) munkakörök betöltéséhez kötődő biztonsági ellenőrzéseket is. Kiemelten fontos ugyanakkor, hogy ezeket az ellenőrzéseket sohasem a BStU végezte, a levéltár mindig is csak adatőrzként és adatszolgáltatóként vett részt ebben a folyamatban.

== A szövetségi biztosok

1. kép. Szövetségi biztosok. Balról jobbra: Roland Jahn, Marianne Birthler, Joachim Gauck¹⁰

⁹ == Lásd erre vonatkozóan: Cseh, 2012.

¹⁰ == A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A fenti törvénnyel létrehozott hivatal, a BStU élén a német szövetségi törvényhozás által öt évre választott szövetségi biztos áll, ő vezeti és képviseli az intézményt. Mind ez ideig hárman tölthették be ezt a pozíciót: Joachim Gauck, Marianne Birthler, jelenleg pedig Roland Jahn.

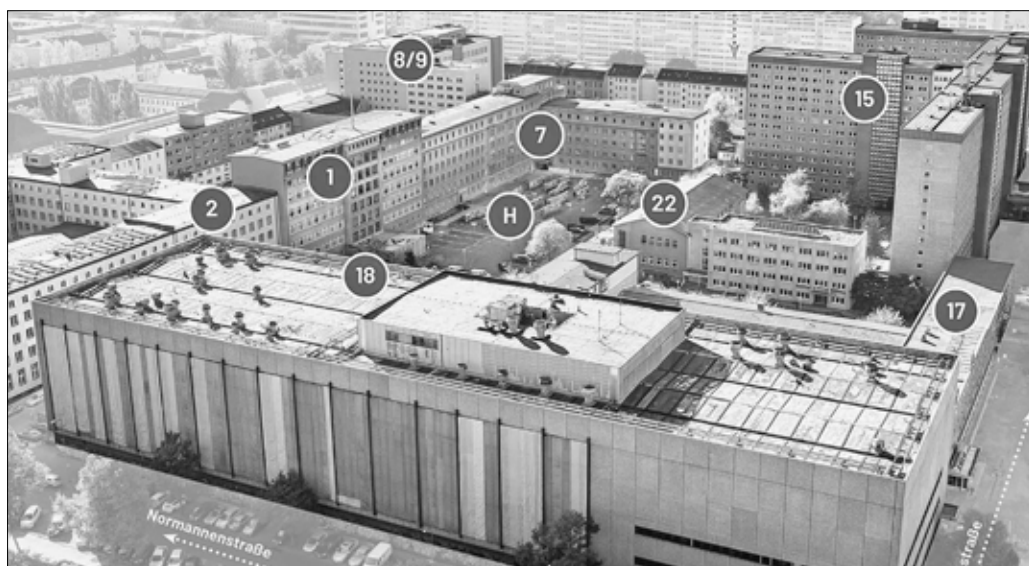
A berlini Stasi-levéltárat sokáig és világszerte csak „Gauck-hivatalnak” (Gauck-Behörde) nevezték, ami önmagában is jelzi az intézmény első vezetőjének személyes szerepét és tekintélyét a múlt feltárásában és a Stasi tevékenységének bemutatásában. A protestáns lelkészként és „javíthatatlan antikommunistaként” maga is a Stasi üldöztetését elszenvedő Joachim Gauck már 1989 előtt is országszerte ismert volt ellenzéki tevékenységéről. Az 1989-es békés forradalom idején tagja és szóvivője lett az Új Fórum (Neues Forum) elnevezésű ellenzéki mozgalomnak, ennek a szervezetnek a jelöltjeként nyert mandátumot az első szabadon választott keletnémet parlamentben 1990-ben. Ugyanebben az évben nevezték ki a Stasi-iratok különmegbízottjává, amit az újraegyesítést követően a szövetségi törvényhozás is megerősített. Gauck két ciklust töltött a BStU élén, majd távozása után 2012-ben a Német Szövetségi Köztársaság II. elnökévé választották. Gauck hivatali ideje alatt épült ki az intézmény hatalmas szervezete, kezdődött meg az iratok módszeres feldolgozása és a Stasi tevékenységének tudományos feltárása, illetve a hatalmas mértékű adatszolgáltatási és kutatási igény kiszolgálása.

Joachim Gauck hivatali utóda, Marianne Birthler sok tekintetben hasonló életpályát járt be. Szintén az egykori NDK-ban nevelkedett és az egyházi ellenzéki mozgalmak aktivistájaként szerzett országos ismertséget, sőt ugyanannak a választási szövetségnek (a Neues Forumot is magában foglaló választási szövetségnek, a Bündnis 90-nek) a képviselőjeként választották parlamenti képviselővé 1990-ben, mint Gauckot. (További párhuzam az életpályájukban, hogy a szövetségi elnöki pozícióban is követhette volna Gauckot, de ő 2016-ban nem fogadta el a jelölést.) Marianne Birthlert először 2000-ben, majd második ciklusra 2006-ban választották meg a BStU élére. Hivatali ideje alatt tovább folytatódott a BStU impozáns tevékenysége az információs kárptótlás, a közélet átláthatóságának megteremtése és az NDK múltjának feltárása terén. 2008-ban Birthler elnöklése alatt alakult meg a BStU közép-európai társintézményeinek hivatalos szervezete, a – némileg áthallásos néven emlegetett – „Hálózat.”¹¹ Az azóta is rendszeres együttműködést folytató és időközben kibővült szervezetet eredetileg Németország, Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Bulgária és Románia hasonló funkciójú intézményei alapították, és mindannyian aktív tagjai azóta is. Ugyancsak Birthler vezetése alatt állt az intézmény a több évig húzódozó Kohl-per időszakában, illetve az ún. Rosenholz-akták „visszatérésekor.” (Erről a két, nagy jelentőségű ügyről később részletesebben is szót ejtünk.)

Az intézmény utolsó vezetője, Roland Jahn elődeihez hasonlóan a keletnémet területekről származik, és ellenzéki tevékenysége miatt maga is a Stasi célszemélye, sőt

¹¹ = = European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files.

áldozata volt. A Jénában nevelkedett Jahn számára már az egyetemet sem engedte elvégezni a rendszer, sőt sorozatos tiltakozó akciói miatt 22 havi börtönbüntetésre ítélték, ezt azonban a széles körű nemzetközi tiltakozás nyomán fel kellett függeszteni. Mivel ellenzéki tevékenységében továbbra sem tudták megakadályozni, a Stasi erőszakkal eltávolította az országból: 1983 januárjában egy zónák közti vonat utolsó kocsiába zárták, melyet már csak Nyugat-Németországban nyitottak ki újra.¹² Jahn később Nyugat-Berlinből folytatta küzdelmét a rendszer ellen, és természetesen itt is állandó célpontja maradt a Stasi megfigyelési akcióinak. 2011-ben nevezték ki szövetségi biztossá, és szintén két ciklus után ő vezényli le a BStU integrációját a német szövetségi levéltárba, a Bundesarchivba. Jahn vezetése alatt a BStU tovább szélesítette nemzetközi kapcsolatrendszerét, bővítette és elmélyítette emberjogi tevékenységét, és irányítása alatt az egykori rettegett Stasi-központ valódi „demokrácia-központtá” (*Campus für Demokratie*) alakult át.¹³

2. kép. A Stasi egykori berlini épületegyüttese, jelenleg a Campus für Demokratie komplexuma¹⁴

12 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/der-bundesbeauftragte/#c3036> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

13 = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/#c31056> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

14 = = A képen jelölt helyszínek: 1. A miniszteri hivatal, jelenleg Stasi Múzeum. 2. A Stasi első irodaháza. 7. XX. Főosztály – kiállítás a Stasi iratanyagáról: „Betekintés a titokba.” 8/9. Kartonrendszerek és a levéltár épülete 15. A külföldi hírszerzés épülete. 17. Főbejárat. 18. Kiszolgáló és ellátó épület. 22. Étkezdé és konferenciaterem, látogatóközpont. H: Udvar – kiállítás: „A fal forradalma és bukása.” <https://www.bstu.de/ueber-uns/stasi-zentrale-campus-fuer-demokratie/#c31056> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

== A BStU számokban

A Stasi-levéltár működését legszemléletesebben a tevékenységéről közzétett statisztikai adatokkal tudjuk illusztrálni.¹⁵ A Stasi mintegy 111 iratfolyókm-nyi anyagot termelt, pontosabban ennyi maradt az utókorra. (Összehasonlításképpen: Magyarországon az 1990 előtti titkosszolgálatok fennmaradt iratanyaga valamivel több mint 4 iratfolyókm.) Ebből a hatalmas tömegből kb. 12 km-t tesznek ki a karton-rendszerű nyilvántartások (kb. 41 millió darab karton), melyből 18 milliót a berlini központ, a többit a tartományi részlegek őriznek. A papíralapú iratok mellett 1,95 millió fényképet, 2 876 filmet és videót, 22 700 hangdokumentumot és 106 digitális adattárolót kezelnek még. Bár ez az iratanyag sem tekinthető teljesnek és hiánytalannak – példaként érdemes megemlíteni a Rosenholz-ügyet vagy az összetépett iratok hatalmas tömegét (lásd alább!) –, a magyarországihoz hasonló alkalmi és módszeres iratsejtezések vagy forradalmi helyzetek¹⁶ kevésbé tizedelték meg a Stasi-archívumot. Érdemes megemlíteni ugyanakkor azt a kevésbé ismert tény, hogy 1990-ben a külföldi hírszerzés vagy a keletnémet néphadsereg katonai hírszerzésének iratanyagát az érintett szervek gyakorlatilag teljes egészében megsemmisítették.

3. kép. A BStU iratraktárában...¹⁷

15= = Az adatokra vonatkozóan lásd: <https://www.bstu.de/ueber-uns/bstu-in-zahlen/> (utolsó letöltés: 2021. április 29.).

16 = = Baráth, 2004.

17 = = A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A BStU 30 évvel ezelőtti alapítása óta 2020 végéig összesen 7 353 885 kérelmet nyújtottak be az intézményhez, ebből 3 349 609 az egyéni információs kárpótlás keretében beadott állampolgári kérelem. Még a járvány sújtotta 2020-ban is több mint 37 ezer megkeresés érkezett az intézményhez, bár ez a szám például 2013-ban még a 62 ezret is meghaladta. A Stasi kiterjedt külföldi hírszerzési tevékenysége is indokolja, hogy külföldről is nagy számban fordultak adatokért az archívumhoz: sorrendben a legtöbben Svájc-ból, Ausztriából, Svédországból, az Egyesült Államokból és Lengyelországból. Magyarországról 500-nál több érdeklődő kereste meg a BStU-t, ez közül belülről Belgium és Dánia polgárainak ilyen irányú aktivitásával egyezik meg.

A levéltári anyag tudományos kutatására, illetve a sajtó részéről összesen 38 430 kérelmet kapott a BStU 2020 végéig, ezek 15%-a külföldről érkezett. A kutatások tematikai megoszlása is nagyon tanulságos: legnagyobb érdeklődés a kultúra, a művészet és a média területére vonatkozó Stasi-iratok iránt mutatkozott, valamivel kevesebben kutatnak a politika és a nemzetközi kapcsolatok témájában, őket követik a nemzetiszocializmus, a sport vagy a hadtörténet iránt érdeklődő kutatók.

Mindezt a hatalmas feladatot a BStU összesen 1 313 alkalmazottja látta el 2020 decemberében, akik közül ekkor 779-en dolgoztak a berlini központban, a többiek pedig a tartományi kirendeltségeken. Megjegyzendő, hogy a munkatársi létszám évek óta folyamatosan csökken és ma már messze elmarad a „rekordévnek” számító 1994-től, amikor 3 076 fő dolgozott az egykor Stasi hagyatékának kezelésén. A BStU személyzeti politikájához apró adalék, hogy az intézményt 2006 után komoly támadások érték, amiért egykori Stasi-alkalmazottakat is foglalkoztatott, 2009-ben például szám szerint 52 főt. Az intézményt akkor irányító BIRTHLER asszony a helyzetet azzal magyarázta, hogy ezek a munkatársak javarészt a levéltári területen vagy technikai személyzetként dolgoztak, ahol nélkülözhetetlen volt a szakértelmük, mivel az egykori Stasi iratkezelését és nyilvántartási rendszereit az ott dolgozókon kívül senki sem ismerhette. A BIRTHLER 2011-ben váltó ROLAND JAHN erősen kritizálta elődeinek ezt a gyakorlatát.¹⁸

A BStU jelenleg öt fő részlegben végzi munkáját: a levéltári osztályon kívül külön részleg foglalkozik a dokumentumokból és nyilvántartásokból való adatszolgáltatással, a tudományos feldolgozással és a kommunikációval, a központi adminisztrációval, valamint a regionális feladatokkal. Ez utóbbi fogja össze a BStU által a Stasi 12 korábbi tartományi székhelyén működtetett kirendeltségek munkáját. Az intézmény munkáját segíti még egy tizenhét tagú tanácsadó testület (közülük nyolc tagot a Bundestag választ, kilenc tagot pedig Berlin, Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szász-Anhalt és Thüringia szövetségi államok jelölnek öt évre). A Bundestag ezenfelül egy kilenc tagú tudományos tanácsadó testületet is választ a BStU mellé szintén ötéves mandátummal.

¹⁸ = = A *Deutsche Welle* interjúja ROLAND JAHNNAL, 2011. <https://www.dw.com/en/reconciliation-is-the-goal-says-stasi-archives-commissioner/a-15635205> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

== A Kohl-ügy

A BStU harmincéves működése kapcsán érdemes kiemelni néhány olyan ügyet, melyek nemzetközi szinten is visszhangot váltottak ki és a diktatúrák iratainak kezelése kapcsán általános tanulságokkal bírnak: a Kohl-ügyet, a Rosenholz-akták esetét, valamint a széttépett iratok számítógépes rekonstrukciójának kísérletét.

Marianne Birthler biztosi időszakának szimbolikus pere volt az egykori nyugatnémet kancellár, Helmuth Kohl által indított, több évig húzódó jogi eljárásorozat. Amikor nyilvánosságra került, hogy a Stasi-archívum rengeteg dokumentummal rendelkezik az egykori nyugatnémet kancellárról, Kohl jogi úton próbálta megakadályozni ezek kutatását és nyilvánosságra hozatalát. A 2000 és 2004 között zajlott bonyolult jogi procedúra során a titkosszolgálatok áldozatait információs önrendelkezési jogának elve ütközött a közszereplők tevékenységével kapcsolatos transzparencia elvével, és végül – a törvény módosítása után – olyan eredménnyel zárult, mely a volt kancellárra vonatkozó adatok megismerhetőségét és nyilvánosságra hozatalát meglehetősen szűk korlátok közé szorította. A levéltár a bírósági döntés nyomán ugyanakkor hozzáférhetővé tette a volt kancellárral foglalkozó, 7 000 oldalasra becsült dokumentumegyüttesnek a magánéleti információkat nem tartalmazó részét, hozzávetőleg 2 500 oldalnyi iratot. A per nyomán egyébként a vonatkozó törvény ma már előírja, hogy a közéleti szereplőket előzetesen tájékoztatni kell, amennyiben a rájuk vonatkozó adatokat a levéltár hozzáférhetővé akarja tenni a kutatók számára.

== A „Rosenholz-akták”

4. kép. A „Rosenholz-akták”¹⁹

A „Rosenholz-akták” néven elhíresült irategyüttes története nemzetközileg is nagy visszhangot keltett és a német állambiztonsági iratok története szempontjából

¹⁹ == A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

ból is számos tanulsággal szolgál. A szélesebb közvélemény akkor értesülhetett bővebben a Rosenholz-ügyről, amikor 2003-ban az Egyesült Államok hatalmas adategyüttest, kb. 280 ezer személyre vonatkozó 381 db CD-ROM-ot juttatott vissza Németország, konkrétan a BStU számára. Mint kiderült, ezek az egykori keletnémet hírszerzés megmaradt dokumentumait tartalmazó biztonsági másolatok. A nevezett hírszerző szerv a Stasi egyéb szerveitől eltérően nem szűnt meg 1990 januárjában, hanem egészen az év júniusáig működött, és addig sikeresen meg is semmisítette saját iratanyagát. Máig tisztázatlan körülmények között azonban egy 1988-ban készült, a HVA²⁰ bizonyos nyilvántartásait tartalmazó biztonsági másolat – egyes feltételezések szerint a KGB-n keresztül – a CIA birtokába került. A német Alkotmányvédelmi Hivatal már 1993-tól kapott lehetőséget ezen akták információinak alkalmankénti felhasználására, ezt az akciót nevezték Rózsafa-akciónak, és innen ragadt rá a név a teljes irategyüttesre. Az adategyüttesek vizsgálata során a BStU szakemberei megállapították, hogy a 280 ezer érintett személy 58%-a nyugatnémet, 38%-a pedig keletnémet állampolgár volt, ami meglepő adat lehet egy külföldi hírszerzéssel foglalkozó szervezet nyilvántartásában. Másik fontos megállapítása volt a vizsgálatoknak, hogy a nyilvántartásokban szereplő személyek 90%-a egyáltalán nem működött együtt a hírszerzéssel, hanem csak valamilyen szempontból fontos személyként tartották őket nyilván. A vizsgálatok egyértelműen cáfolták tehát azokat a feltételezéseket, hogy a Rosenholz-akták jelentenék a keletnémet hírszerzés sokak által keresett „ügynöklistáját.” A BStU egyébként ezeket a nyilvántartási adatokat kutatási segédletként kezeli, soha nem publikálta, sőt kutatási célokból is csak meglehetősen korlátozott hozzáférést biztosít azokhoz.

5. kép. Széttépett iratok a BStU levéltárában²¹

20 == HVA: Hauptverwaltung A, a Stasi hírszerzési részlege.

21 == A kép forrása: www.bstu.de (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Lényegében a BStU fennállása óta tart a vita és a kísérletezés annak a problémának a kezelésére, amit a Stasi által végleges megsemmisítésre előkészített hatalmas irattömeg jelent. Már az intézmény létrejöttkor nyilvánvaló volt, hogy az 1990-es épületfoglalás előtt a Stasi munkatársai igen komoly erőfeszítéseket tettek az iratanyagok eltüntetésére: a végső megsemmisítés előtt kézi erővel (!) tépték apró darabokra a papírokat, melyek a társadalmi tulajdonba vétel pillanatában mintegy tizenötezer zsákban vártak az elszállításra. 1995-től kezdve a BStU munkatársai kézi erővel kezdték összeállítani a papírdarabkákat. Ennek a fáradtságos munkafolyamatnak az eredményeként több mint egymillió oldalt sikerült helyreállítani és ismételten használatba venni. A manuális úton történő helyreállítás kilátástalansága és hatalmas erőforrásigénye miatt 2003-ban a Bundestag úgy határozott, hogy a probléma megoldására egyedi informatikai megoldást kell fejleszteni, melyben a digitalizált papírdarabkákat különböző paraméterek (méret, forma, szín stb.) mentén automatikusan illesztene össze egy számítógépes program. Az előzetes várakozásokkal ellentétben a hatmillió eurós kísérleti projekt során 2012 és 2016 között összesen 23 zsák (kb. 91 000 lap) helyreállítását sikerült elvégezni a 15 ezerből. A program folytatása azóta is viták tárgyát képezi Németországban, mivel a tömeges iratrekonstrukcióra egyelőre nyilvánvalóan nem sikerült költséghatékony és eredményes számítástechnikai megoldást találni.

= = = Megszüntetve megőrizni

A BStU 2021-ben esedékes átalakulásának legfontosabb elemei a következők lesznek:²²

- 2021. június 17-től a BStU teljes levéltári iratanyaga a Bundesarchiv, vagyis a szövetségi állami levéltár része lesz.
- A Stasi-nyilvántartási törvénynek az iratok megismerésére vonatkozó részeit ezután is alkalmazni kell, az iratokhoz való hozzáférés lehetősége nem változik.
- Az iratanyagok a jelenlegi helyükön, a keleti szövetségi államokban maradnak.
- A *Campus für Demokratie* intézményét megtartják és továbbfejlesztik német diktatúra- és demokráciatörténeti központtá.
- A korábbi 12 kirendeltségből az iratokat öt helyszínre vonják össze, de a többi helyen is megmarad a lehetőség az iratok igénylésére.
- Az eddigi szövetségi biztosi pozíció ezután a diktatúra áldozatainak szövetségi biztosi funkciójaként él tovább.
- A BStU munkatársai teljes létszámban átkerülnek a Bundesarchiv állományába.

A fentiekben megpróbáltunk bepillantást nyújtani egy méreteiben, tevékenységében és hatásában is monumentális intézmény három évtizedébe és elért eredményeibe. De az igazi hatások a milliónyi kérelmen, tudományos eredményeken, kiál-

²² = = <https://www.bstu.de/ueber-uns/bstu-in-zukunft/> (utolsó letöltés: 2021.április 30.).

lításokon és kiadványokon is túlmutatnak. Mint azt korábban vázoltuk, a berlini Stasi-levéltár létrejötte mérföldkövet jelentett az információs önrendelkezési jog gyakorlása terén, ez pedig messze túlmutat Németország határain. A világon elsőként itt teremtették meg az intézményes lehetőségét egy diktatúra áldozatainak információs kárpótlására: ezt a jogi és intézményes megoldást pontosan lemásolni ugyan sehol sem lehet, de a német utat figyelmen kívül hagyni is lehetetlen. Innentől világszer- te minden (újja)születő demokráciában mérce lesz a német megoldás a múlt feltárása, az információs szabadság és az adatvédelem egyensúlyának a megteremtése és az infor- mációs kárpótlás biztosítása terén. Tágabb értelemben nemcsak a levéltári anyagok kezelése és az állampolgári betekintés biztosítása jelenthet mintát, de a BStU által létrehozott emlékezeti hely a maga kiadványaival, múzeumaival, állandó és időszaki kiállításai- val, széles körű oktatási és ismeretterjesztő tevékenységével is utat mutat- hat a hasonló funkciójú intézmények számára.

Ennek a nemzetközi kisugárzásnak a hatását jól mutatja az 1990 utáni közép- európai rendszerváltások példája, hiszen Varsótól Tiranáig szinte mindenütt létre- jöttek már a BStU helyi társintézményei. Ez a nemzetközi hálózat sem jöhetett volna létre, de legalábbis sokkal alacsonyabb határfokkal működné a berlini Stasi-levéltár mintája és közvetlen támogatása nélkül. A közép-európai országok állambiztonsági levéltárai mindenütt egyedi jogi környezetben, más és más illetékességgel és feladat- körrel működnek ugyan, de saját polgáraik – hol jogosan, hol indokolatlanul – a né- met BStU tevékenységéhez mérik az eredményeiket. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a később, több tapasztalattal és mások példájára építve létrehozott új intézmé- nyek bizonyos területeken tovább is mentek és akár eredményesebbek is lehettek a berlini mintaintézménynél. De ezen levéltárak számára, ahogy a világszer- te létre- jövő hasonló archívumok, emlékhelyek, emlékezeti központok számára is – akarják, nem akarják –, a BStU akkor is mérce és viszonyítási pont marad, ha a önálló jogi státuszát el is veszíti.

=== Hivatkozott irodalom ===

Baráth, 2004

Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése.

In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 255–279.

Cseh, 2012

Cseh Gergő Bendegúz: Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán. *Betekintő*, 2. sz.

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_2_cseh.pdf

(utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Boel–Canavaggio–González, 2021

Boel, Jens – Perrine Canavaggio – Antonio González Quintana: Archives and citizens' rights. In: *Archives and human rights*. Szerkesztette: uőök. Routledge Taylor and Francis Group, London – New York. 11–20.

Slachta, 2016

Slachta Krisztina: A múlt jövője. A berlini Stasi-iratokat őrző levéltár, a BStU jövőjére vonatkozó tervek, elképzelések, viták. In: *Sed Intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerkesztette: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József. Kronosz, Pécs. 385–396.

Szőke, 2013

Szőke Gergely László: Az adatvédelem szabályozásának történeti áttekintése. *Infokommunikáció és jog*, 3. sz. 107–112.

=== Internetes hivatkozások ===

A BstU honlapja

<https://www.bstu.de> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

A *Deutsche Welle* interjúja Roland Jahnnal, 2011

<https://www.dw.com/en/reconciliation-is-the-goal-says-stasi-archives-commissioner/a-15635205> (utolsó letöltés: 2021. április 30.).

Mágnesszalag-jelentés, 2017

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára jelentése az 1990 előtti állambiztonsági szervek mágnesszalagokon megőrzött adatállományának vizsgálatáról (2017). https://www.abtl.hu/sites/default/files/pdf/Magnesszalag_jelentes.pdf (utolsó letöltés: 2021. április 20.).

Kulcsszavak

=====

NDK, Stasi, Történeti Levéltár

/ Auf Wiedersehen, BStU!

The legacy of a legendary institution

The Director General of the Historical Archives of the Hungarian State Security bids farewell to the Office of the Federal Commissioner for the Records of the State Security Service of the former German Democratic Republic (BStU) or the Stasi Archives, as it is commonly called. This iconic institution will be merged into the German National Archives on the 17th of June 2021.

The BStU is symbolically and chronologically linked to the process of political regime change. The article describes the adventurous circumstances of the establishment of the institution and introduces the achievements of its prominent leaders.

The state security archives of the Central European countries owe a lot to their German “brother”, who has provided guidelines for them. It set in motion an exemplary international collaboration that will not cease with the institution itself but reinforce the work they started together.

